

MAGYARORSZÁG KÖZVETÍTŐ SZEREPE A PROTESTANTIZMUS KELETI MISSZIÓJÁBAN

„Wittenberg és Bizánc” – ez a címe Ernst Benz máig alapvető munkájának, amely a protestantizmus keleti misszióját mint hídépítési kísérletet tárgyalja.¹ Benz előtt és után a kérdéskört igen sok oldalról megközelítették már. Vizsgálták a protestantizmus és ortodoxia viszonyát egy közös kiindulási pont, a Róma-ellenesség nézőpontjából. Kísérlet történt arra, hogy mint ideológiai eszközt, csupán a nagyhatalmak fegyvertárába utalják. A gazdag irodalomban találkozunk a „nagynémet gondolat” és az egységes Nagy-Románia korai megjelenítésével is. Akadt, aki viszont csak a kereskedelmi haszon hajhászását látta a reformációs iratok terjesztésében. A mozgalom megítélése ritkán volt független a földrajzi hely valamint az idő koordinátáitól, amelyek a vizsgáló tudós hovatartozását kijelölték.²

A gazdag forrásfőltárásokat fölhasználva, a következőkben egyetlen kérdés-csoportot vizsgállok csak. Azt, hogy mekkora részt vállalt a magyar értelmiség a 16. században a protestantizmus keletre irányuló missziós vállalkozásaiban. Ez egy hídverési kísérlet volt ugyanis, s a híd egy sok évszázados szakadékot ívelt volna át időben és térben. Valahol félúton egy támpillérre, Magyarországra támaszkodott. Ez elsősorban az ország földrajzi elhelyezkedéséből következett. A déli és keleti határral szomszédos államok lakossága az ortodox egyház híve volt. Az érintke-

¹ Ernst BENZ, *Wittenberg und Byzanz*, Marburg/L 1949.

² Rudolf PFISTER, *Reformation, Türken und Islam*, Zwingliana, 10(1956), 345–375; Andre OTETEA, *Wittenberg e la Moldavie = Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, I, ed. Johannes IRMSCHER, Berlin, 1962, 302–321; Serban PAPACOSTEA, *Nochmals Wittenberg und Byzanz*, Archiv für Reformationsgeschichte, 61(1970), 248–262; Krista ZACH, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1977; HERMAN M. János, *A hazai és lengyel reformáció XVI. századi kapcsolatainak újabb kutatása*, Keresztény Magvető, 84(1978), 202–211; Ernst Christoph SUTINER, *Die rumänische Orthodoxie des 16. und 17. Jahrhunderts in Auseinandersetzung mit der Reformation*, Kirche im Osten, 25(1982), 64–120; Christoph WEISMANN, *Der Winden, Crabaten und Türken Bekehrung*, uo., 29(1986), 9–37; Theodor ELZE, *Primus Trubers Briefe*, Tübingen, 1897.

zés, a kereskedelmi kapcsolat az egyébként nagyon is különböző kultúrkörök között gyakori volt. Másrészt viszont, mint ismeretes, a magyarországi városi polgárság igen hamar, már a 16. század 30-as, 40-es éveiben megismerte és magáévá is tette előbb Luther, majd a svájciak közül a zürichi Zwingli tanításait. A harmadik, az előbbiekkal egyenlő súlyú indíték a magyarokat leginkább fenyegető törökkérdés megoldása volt. Hitték ugyanis, hogy ha sikerül a kereszténységgel megismertetni a nagy hódítót, akkor az majd fölvéve a keresztséget, önként hagy föl európai hadjárataival. Itt sokat vártak a keleti egyháztól, amely most már háta mögött érezve az európai protestánsok testvériségét, helyzetéből következően sokat tehetett.

A missziós vállalkozás azon az apostoli tanításon nyugodott, hogy az Evangéliumot mindenkinek meg kell ismernie. Ez csak úgy lehetséges, ha ki-ki saját nyelvén hallgathatja vagy olvashatja. A felelősség elsősorban a vezetőké volt, uralkodóké, földbirtokosoké és a városi magisztrátusoké, hogy a rájuk bízott néphez a legfontosabb tanítások a Biblia ismeretével eljussanak.

A Kárpátok övezte ország soknemzetiségű volt, a 16. században sokkal inkább, mint ma. Igen népes volt az erdélyi románság. Többségük nomád pásztorkodást folytatott, állandó lakhelyük nem is volt. Egyes nagybirtokokhoz tartoztak letelepített románokból létrejött falvak. Ezekből a tehetségesebbek udvari vagy katonai szolgálat útján kiemelkedhettek környezetükből. Volt, aki így magyar nemességet is szerzett. Azután életformájában és kultúrájában is hasonult ahhoz a társadalmi osztályhoz, ahová fölemelkedett. A legmagasabbra közülük talán Maylád István jutott, aki Erdély kormányzó vajdája is volt. Egyúttal ő az első, tudásunk szerint, aki alacsony sorban maradt honfitársaival törődve, 1541-ben birtokain elrendelte a reformáció tanainak terjesztését. Hogy e gesztust értékelhessük, meg kell ismerkednünk a korabeli románság vallásos körülményeivel. Forrásaink az egykorú vagy közel egykorú utazók tudósításai, olyanoké, akik nyelvüket is értették. A vándorló, pásztorkodó románság kapcsolata az intézményes egyházzal csak nagyon laza lehetett. Legföljebb ha karácsonykor és húsvétkor jutott el letelepedett hittestvérei fából épített templomába. Ott a szertartás ősi bolgár-cirill szerkönyvek segítségével folyt. A hívők a szövegből egy szót sem értettek. Gyakran papjuk sem sokkal többet. Némi olvasni tudás és illő honorárium ellenében szentelték fel őket, gyakran igen fiatalon. A kevéske tudás rendszeresen apáról fiúra szállt, anélkül, hogy közben valahol egy kis erősítést kapott volna. A papok életformája nem is sokban különbözött falubeli társaikétól, ők is földművesek voltak. Külsejükben, viseletükben egyformák voltak honfitársaikkal, csak hosszabbra növesztett hajukról lehetett megismerni őket. Az a kevés írásos forrás, ami a 16–17. századi románság hitvilágából fennmaradt, a fantasztikus hiedelemvilág és valami régi biblikus eredetű ismeretanyag kusza szövevényét mutatja.³

³ JUHÁSZ István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940.

Mindezt tudnunk kell ahhoz, hogy értékeljük az erdélyi Nagyszeben város magisztrátusának kezdeményezését, az országrész románjainak körében a reformáció elterjesztésére. 1544-ben románra fordították Luther katekizmusát, és azt ki is nyomtattatták. Két év múlva követte ezt a négy evangélium román nyelvű kiadása. Nagyszeben közigazgatásilag és kulturálisan is vezető szereppel bírt az erdélyi városok között. Magisztrátusa ekkor már a lakossággal együtt protestáns volt. Elhangzott már olyan vélemény is, hogy e román nyelvű kiadványok a Moldvával is élénk kereskedelmi kapcsolatban lévő város áruválasztékát bővítették csupán. Csakhogy a moldvai kolostorok zárt liturgiájú közösségeiben aligha találtak volna piacot. A kiadványok a Szeben-vidéki románság számára készültek, amint erre egykorú tanúsággal is rendelkezünk. Beszterce város Wittenberget járt lelkésze siet a hírrrel a boroszlói lelkészhez, hogy az újonnan ki nyomtatott katekizmust terjesszék a környékbeli román papok között, és van, aki elfogadja, van, aki nem.

Másfél évtized múlva a brassói tanács már erélyes intézkedéseket tett a hozzá tartozó román falvak megreformálására. Hogy a folyamatot meggyorsítsák, újranyomatták a katekizmust és az evangéliumokat. Összeállítottak románul egy szertartáskönyvet és prédikációskötetet is. Juhász István rendkívül alapos elemzéséből tudjuk, hogy e románra fordított, helyesebben átdolgozott művek forrásai valahol Lutherre mennek ugyan vissza, de közvetlen forrásuk a katekizmus esetében például Heltai Gáspár magyar nyelvű munkája. Az átdolgozó németül nem, de magyarul jól tudott, és otthonos volt a keleti egyházban is. Hivatkozik az evangéliumok fordításánál mint elődökre: Basileiosra, Gregoriosra, Chrysostomosra (ő Ion Zlatousnak mondja) és Cyrillre. Már ez névsor mutatja, hogy az átdolgozó nem akar szakítani a keleti hagyománnyal. A szertartáskönyv és a prédikációskönyv is csak a legszükségesebb újításokat vezeti be. A legnagyobb tekintettel van a hívők érzékenységre, nem akarja őket semmilyen nyugati egyházhoz csatlakoztatni, célja valóban csak evangelizáció. Protestáns indíttatásuk ugyanakkor vitathatatlan. Mindegyik kiadvány az I Kor 14:19-re hivatkozik bevezetőjében: a szentegyházban jobb öt szót értelemmel szólani, mint tízezret értelem nélkül, idegen nyelven. Figyelemre méltó a könyvkiadási programjában a fokozatosság, az egyszerű ismeretektől egy már újjászervezett liturgiájú közönség felé.

E könyvekkel egyidőben valóban tudunk már a megreformált román egyház szerkezeti megalakulásáról is. Püspökük Georgius de Szentgyörgy, akit némely kutató a brassói könyvek szerzőjének is vél. Ő már zsinatot is tartott, ahol megpróbálta papjait a maga helyeselte irányba vezetni. Ez nehezen ment. 1566-ban az erdélyi országgyűlés foglalkozott a román egyház ügyével. Elrendelték, hogy azokat, akik az új ígehirdetéssel szemben a régihez ragaszkodnak, keményen büntessék meg. 1567-ben már a fejedelem adott ki rendeletet az enge-

detlen román papok ellen, akik nem akarják a nép nyelvén végezni az egyházi szolgálatokat, hanem megmaradnak az idegen „rác” nyelvűség mellett. A következő évben újabb zsinat volt. Végzéseiből látjuk, hogy még mindig tiltania kellett a régi ceremóniákat. Kötelezővé tette a *Credo* és a *Miatyánk* román nyelvű tanítását, többet nem. Mindez eléggé kevés a nyomtatott könyvek szabta programhoz képest. 1569-től új püspöke volt a román egyháznak Erdélyben. Az ő közreműködésével a következő évben Brassóban zsoltárt és liturgikus könyveket jelentettek meg. Ezek a keleti egyház Chrysostomos-féle liturgiáját követik. Ezután a brassói nyomdában a keleti egyház igényelte nyomtatványok láttak napvilágot. Ezek valóban keresett árucikkek voltak a Kárpáton túli és inneni román egyházak számára. Protestáns szellemű román nyelvű kiadványok itt-ott megjelentek ezután is Erdélyben, de ezek mögött intézményes háttér már nem volt.

Ha a protestáns missziónak ezt az erdélyi szakaszát áttekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy e szűken harminc év alatt egy nagyon határozott alapvetés történt főúri, illetve városi magisztrátusi kezdeményezéssel, kíméletes és igényes könyvkiadási programmal. Megalakult az egyházszervezet is. Akkor futhatott rossz vágányra az ügy, amikor az országgyűlés és a fejedelem a hatalom és kényszer eszközeit alkalmazta ott, ahol lassú és türelmes tanító munkára lett volna szükség. A fejedelem és az országgyűlés a románságtól egy ugyanolyan intellektuális átállást várt volna, mint amilyen a magyar és a német polgárság Erdélyben ezekben az években átment. Érthetetlen ma számunkra a reális helyzet föl nem ismerése, amit az erőszak eszköze soha semmilyen társadalomban nem helyettesíthetett. Erdély vallási helyzetében az új fejedelem, a katolikus Báthory uralma új fejezetet jelent. De ez a már akkorra csendben elsorvadt román protestantizmus csíráit nem is érintette. Báthory így már a keleti egyházba szervezetteren beilleszkedő román egyházat pártfogolhatta.⁴

E kezdeményekkel párhuzamosan egy másik vállalkozásról is tudunk, amely Magyarország határain kívül indította el a keleti missziót. A magyar közreműködés itt is megvolt. A vállalkozás segítői között is voltak magyarországiak, és az ország közepén elhelyezkedő Debrecen is részt vállalt a misszióban.

A debreceni nagyvásárok szerepét a 16. századi Magyarország gazdasági életében már sokan és sokszor tárgyalták. Ugyancsak ismert e sokadalmaknak az országhatárokat messze túllépő híre is. A Balti-tenger felől jövő, Krakkón, Kassán és a tokaji révén át Várad, Brassó, majd a Havasalföld felé vezető kereskedelmi utat Debrecen térségében keresztelte ugyanis a kelet–nyugati úgynevezett sóút, amely a bányákból évszázadok óta Buda felé vezetett. De közvetítő

⁴ Imre RÉVÉSZ, *La réforme et les roumains de Transylvanie*, Bp., 1937 (Études sur l'Europe Centre-Orientale, 10); JUHÁSZ, i. m.; Ferenc HERVAY, *L'imprimerie du Maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine*, MKSz, 81(1965), 119–127; Uő, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, MKSz, 81(1965), 201–216.

szerepe volt Debrecennek a Nagyszombat, Bécs, majd tovább Nyugat-Európa felé irányuló áruforgalomban is, valamint dél felé, a töröktől már elfoglalt Balkán belsejébe. E jó hírű vásárokat biztonsággal látogathatták bármely messzi vidék polgárai, mert jogvédelem alatt állottak, a nemzetközi szokásjog védelme alatt is, amelyet a török hatóságok is méltányoltak. Vásáron rajtaütni akármelyik fél részéről büntetendő cselekménynek számított.

Már korántsem ennyire ismert az a szerep, amelyet e szorgos árus nép az európai eszmék közvetítő forgalmában betöltött. A földrajzi adottság, a város fekvése kelet és dél kapujában erre a lehetőséget ugyanúgy biztosította, mint az iparcikkek esetében. De hogy mit vállalt, vagy mit tudott az európai eszmei közösséggel, tárgyalt korszakunkban a protestáns keresztény ideológiával való azonosulásból a saját hazáján túlra is közvetíteni, azt nemcsak az ideológiai elkötelezettség szabta meg, hanem legalább annyira az etikai felelősség tudata is.

1551-ben egy debreceni nagyvásárból származó hír különleges újsággal szolgált Európa-szerte. Szavahihető szemtanúk mesélték ugyanis, hogy a vásár idején egyúttal zsinatot is tartó lelkészeket fölkeresték a hódoltsági vidékekről való atyafiak, hogy tisztes evilági és majdani reménybeli javadalmazások ígéréstével lelkészi szolgálatra hívják magukhoz azokat, akik erre hajlandók lennének. A hírközlő azt is elmondta, hogy a budai pasa oltalomlevelével megtámogatott invitálásnak sokan engedtek, annál is inkább, mert már az a reményt keltő hír is járja, hogy közel van az az idő, amikor maguk a törökök is keresztény hitre térnek. A hírek pedig igaznak kell lennie, mert egy olyan kereskedő mesélte, aki maga is ott volt a debreceni vásárban és mindezt a saját szemével látta. „Haec vera esse nihil dubites. Est hic negotiator quidem et idem eques, qui nundinis Döbrecensibus interfuit et vidit ista geri.” Így hangzik a hír, amelyet Gyalui Torda Zsigmond írt meg Melanchthonnak Wittenbergbe, onnan jutott tovább a braunschweigi superintendens tudomására, majd ennek beosztottja gondoskodott a terjesztésről, hitelesítésül hozzáfűzve, hogy a hírközlőt, tudniillik Tordát jól ismeri.⁵

Merő újdonságnak számított ez a váradalom a 16. századi európai gondolkodás világában. A török megtérítésének vagy megtérésének lehetősége illetve Erasmusnak még oly kedves terve ugyanis a század első felében a reformáció egyik ágának programjában sem szerepelt. Hogy miért nem, azt a protestáns történetfelfogás, legalábbis annak minket akkortájt legjobban befolyásoló wittenbergi ágának történelemszemlélete magyarázza. Minthogy ennek gyökereit, valamint történelemfilozófiai és teológiai összetevőit Kathona Géza már 1943-

⁵ *Philippi Melanchthonis epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae quae in Corpore Reformatorum desiderantur*, ed. Heinrich Ernst BINDSEIL, Halle, 1874, 322–324.

ban tisztázta,⁶ itt most csak utalnom kell az ő eredményeire. Az egyházatyákat és a rabbinisztikus hagyományt is gyümölcsöztető augustinusi világgéppel ötvözött történetfölfogást Melanchthon dolgozta ki és hirdette abban a formában, ahogyan az azután rendkívül népszerűvé vált mindenütt, ahol tanítványai terjesztették. Eszerint az emberiség története zárt folyamat, amely 6000 évre terjed. Ebből 2000 év Mózes előtti, 2000 a mózesi törvény alatti, az utolsó 2000 pedig a Messiástól számított időszakaszra jut. Ebben a háromfázisú periódusban az emberiség végigjárta azt az utat, amelyet minden egyes egyedének is meg kell tennie az ifjúkortól a felnőttiségen át eljutva az öregkorig. Ebben az elaggott korban „in hac ultima senectute” az idők teljességéig, 2000-ig ugyan még több mint 400 év lett volna hátra, de úgy hitték, és ebben bibliai helyekre támaszkodtak, hogy e maradék idő a bűnök sokasága, vagy éppen az igazak miatt megrövidítették. Hogy az utolsó ítélet már a küszöbön áll, azt az Apokalipszis jóslatainak számukra már teljes bizonyosságú megvalósulása kétségtelenné tette.

Ilyennek tekintették mindenekelőtt az Antikrisztus térhódítását. A lelkiekben ezt Rómával azonosították, testi valóságában pedig a törökben vélték föllismerni. Ebből következett, hogy a történelemnek ebben a végső szakaszában az igazak egyetlen földadata őrizni a tiszta hit pislákoló lángját, hogy az ítéletre jövő Krisztus a maradékot ébren találja. Mert egy kevés igaz azért majd találta, és mint a nagy előkép, Noé és háza népe, megmentetik. E világgép kialakulását Melanchthonnál formálhatta ugyan a sok forrásból ötvözött spekuláció, de legalább ugyanolyan részben tényezője volt az irénikus lelkialkatával nem egyező, de kikerülhetetlen tudományos teológiai vagy éppen családi vonatkozású kényszerhelyzetekbe kerülése. A reformáción belül föllépő újabb irányzatok, az immár elkerülhetetlen szakadás, a szétaprózódás csak növelték mélységes aggodalmát az igazak maradékainak megmaradása felől. Tanítványai pedig a szuggesztív pedagógus elméletét mint megingathatatlan objektív tudományos igazságot vitték magukkal.

E zárt világú történelemszemlélet nálunk a 16. század derekán majd minden protestáns ihletésű irodalmi alkotásban fölfedezhető valamilyen, általában rendkívül vulgáris megfogalmazásban. Ezzel találkozunk Benczédi Székely István világkrónikájában, Károlyi Gáspár történelmi értekezésében, Batizi András vagy a debreceni Dézsi András históriás énekeiben is. De a Zsuzsannára törő vének is az Antikrisztus kettős alakjának megtestesítői Stöckel drámájában. E szerzők közül többen sohasem jártak Wittenbergben.

Ha most az itt vázoltak ismeretével vesszük elő ismét a debreceni vásáron fölröppentett hírt a törökök megtéréséről, akkor láthatjuk, hogy ennek ideológiai megfontolás nem is lehetett az alapja, csak valamilyen valóságos, közvetlen ta-

⁶ KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe: Tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943.

pasztlalat. Ugyancsak Kathona Géza mutatott rá egy 1959-ben írt rövid tanulmányában, hogy e váradalmakat nyilván Sztáraiék gyors és nagy eredményeket fölmutató reformációs tevékenysége táplálta a Dráva–Száva közén, majd tovább is a hódoltsági területeken, ahol, ezt a török tolerálta.⁷ Arra azonban az 1550-es évek elején csak szórványos adatokkal rendelkezünk, hogy kísérlet történt a török birodalom felé valamilyen missziós tevékenység szervezésére. Ugyanis 1550-ben, az akkor még Padovában időző már említett Torda Zsigmondot a spanyol származású neofita Franciscus Dryander, az Újtestamentum spanyolra fordítója Svájcba csalogatta, alighanem a keleti nyelveket tanulmányozó, Kórán-fordító Theodor Biblianderrel közös vállalkozásban való részvételre, valamiféle missziós tanulmányút előkészítésére. Torda nem vállalkozott az útra, mert, amint írta, nem érzett magában elég erőt az idegen éghajlat, a szokatlan viszonyok, az idegen népek szokásainak elviselésére, akkor, amikor kire-kire elégséges tennivaló vár a saját hazájában.⁸

E missziós földadat intézményes szervezése majd tíz évvel később Ungnád János nevéhez fűződik, aki tervét a nyomtatott betű útján gondolta megoldhatónak.⁹ Ungnád török harcokban eltöltött élete csúcsán, 1555-ben mint az alsó-ausztriai tartományok főkapitánya, fiai javára lemondott minden vagyonáról és elhagyta Ausztriát. Évtizedek óta vallott protestáns meggyőződése késztette arra, hogy 60 éves korában mint „exul” keressen otthont. Először Wittenberget kereste föl, de az elkeseredett viták színhelyéről a „rabies theologorum” elriasztotta. A württembergi herceg környezetében találta meg az óhajtott nyugalmat. Kristóf herceg egyike volt azoknak, akik a békéltetésen munkálkodtak, mert reménykedtek a protestáns irányzatok egyeztetésének lehetőségében. A hercegi udvar lelki arculatának formálásában nagy része volt a két lelkésznek, az Erasmus olyan nagyra becsülő Brenznek és Jakob Andreaenek, aki azt vallotta magáról, hogy „passim et ubique oportet me esse pacificatorem”. Itt, Tübingenben talált otthont Primus Truber szlovén és horvát nyelvű protestáns fordító és könyvkiadó vállalkozása is 1550-től. Ungnád mint e tartományok hajdani katonai és politikai kormányzója, határtalan lelkesedéssel kapcsolódott be ebbe a

⁷ Uő, *A délszláv nyelv szerepe a 16. századi törökmiszió váradalmaiban*, Theologiai Szemle, 2(1959), 423–426.

⁸ Torda válaszlevele Dryandernek, 1550. febr., EphK, 62(1938), 313–314.

⁹ Ivan KOSTRENCIĆ, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischer Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565*, Wien, 1874; Bernhard Hans ZIMMERMANN, *Hans Ungnad Freiherr von Sonneck, als Förderer reformatorischen Bestrebungen bei den Südslaven*, Südost-deutsche Forschungen, 2(1937), 36–58; Ernst BENZ, *Hans von Ungnad und die Reformation unter den Südslaven*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 58(1939), 387–475; Günther STÖKL, *Die deutsch-slavisches Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert*, Breslau, 1940; Rolf VORNDRAH, *Kurzer Überblick über die Drucke des südslavischen Bibelanstalt in Urach* = Gutenberg Jahrbuch, 1976, 291–297.

munkába. Az ideológia itt is a már tárgyalt wittenbergi történelemszemléleten alapult, azon a biztos tudaton, hogy az emberiség történetének végső szakaszában élnek, közvetlenül az utolsó ítélet előtt. Mindkét helyen Máté evangéliumának 24–25 fejezetét vették alapul. Csakhogy míg Melanchthon következtetése ebből a hit pislákoló lángját őriző, egyre fogyó maradék igazak csüggedt Krisztusvárása volt, Tübingenben ugyanazon rész egy más versére figyeltek, arra, hogy „az Evangélium hirdettetik az egész világon bizonyságul minden népnek, és akkor jő el a vég”. Amiből éppen a hívők cselekvésre serkentő felelőssége következik azok iránt, akikhez még nem jutott el a Biblia megismerésének lehetősége. A Hegyi beszédből a lámpás példázatára hivatkoztak, arra a lámpásra, amelyet tartóba tesznek, hogy messze világoskodjék, fénye mindenkihez eljusson. Joel prófétát idézték, hogy az Isten lelke kiárad mindenkire, még a szolgákra és szolgálókra is, és majd akkor jön el a vég.

Ez a fölismerés szabta meg missziós programjukat is. Az Ungnád–Truber-féle terv az volt, hogy a délszláv népek nyelvére lefordított Biblia és a reformációs iratok elterjednek majd a Balkánon, a törökkel szomszédos népek körében, és onnan már csak egy lépés, hogy Konstantinápolyig is eljussanak. Bibliai idézeteket sorakoztattak föl arról, hogy Isten igéje fegyver, mégpedig a leghathatósabb, amely végül is győz a törökön is, úgyhogy megtérnek. Ungnád bizonyos volt abban, hogy vállalkozásuk, ahogy ő nevezte, „Das Werck”, isteni eredetű, ők legfeljebb csak eszközök. És ahogyan Luther föllépése megrendítette a Rómában székelő „Antikrisztus” hatalmát, úgy fogja majd ez megsemmisíteni a másik „Antikrisztus”, a török uralmát. Hivatkozott egy jóslatra is, amelyet valamikor a végeken ő maga hallott egy töröktől Mohamed uralmának végéről. A jóslat török szövege egyébként sok kiadásban közkezen forgott akkor már Európában, a „hungarus” Bartholomaeus Georgievits adta közre.

Ungnád páratlan áldozatvállalással és küldetéstudattal öt évig, 1564-ben bekövetkezett haláláig szervezte a munkát. Anyagi támogatás reményében föl-hívással fordult a német fejedelmekhez és a városokhoz. Megkereste a magyarországi főurakat is, azokat, akiknek birtokain szláv nyelvű lakosság élt. Vállalkozásáról tudott, és támogatta azt a nádor, Nádasdy Tamás, Zrínyi Miklós tárnokmester, Erdődi Péter, a horvát bán és Batthyány Ferenc is. A legfőbb támogató Miksa főherceg volt, aki az Ausztriában illegális szervezkedés céljaira azonnal 1000 rajnai aranyforintot ajánlott föl. Vele Georg Tanner, a bécsi egyetem görögprofesszora teremtetette meg a kapcsolatot, aki szintén a munkatársak közé tartozott. De támogatta az ügyet két bécsi császári konziliárius, a polgárok közül is sokan, így Zsámboky János apósa is. Ugyancsak beavatott volt Haller Péter, a nagystílú politikus pénzember, akinek közreműködése Szebentől Nürnbergig biztos bázist jelentett a vállalkozáshoz,

Abban az időszakban, amíg Ungnád irányította a munkát, 37 mű mintegy

31 000 példányban hagyta el a tübingen-urachi nyomdát. Átgondolt kiadói programja alapján először ábécés könyveket adtak ki, majd ezt követően egyszerűbb hitvallási iratokat Luther, Melanchthon és Brenz műveiből válogatva, végül a Biblia egyes részeit. A latin betűs szlovén és horvát könyveket cirill és glagolita kiadványok követték.

A terjesztés központja Bécsben volt, Ambrosius Frölich „civis et lutinista Viennensis” és családja gondoskodtak a könyvszállítmányok rendeltetési helyére juttatásáról. E protestáns érzelmű bécsi polgárnak korábban is jó kapcsolatai voltak Magyarországgal. Dévai Mátyás már 1535-ban „frater meus”-nak nevezte, amikor Nürnbergben tartózkodott, és tőle kapott hírt hazájából. Frölich ugyanígy ismeretségben volt Perényi Péterrel és Torda Zsigmonddal is. 1548-ban nekik is küldeményeket továbbított. A nyomdából faládában érkeztek a könyvek Frölichhez. A vámhatóság ellenőrzésének megtévesztésére Miksa főherceg engedélyezte, hogy az ő neve szerepeljen a küldeményeken. Miksa könyvgyűjtő szenvedélye ugyanis közismert volt. Éppen Georg Tanner volt az egyik külföldi szerzeményezője. Csak a kiemelkedő személyek részére továbbítandó példányokat kötötték a tübingeni műhelyben, a missziós célokat szolgáló nagy tételek kötetlenül érkeztek. Ezeket Bécsben köttette Frölich egyszerűbb kivitelben, ahogy a rendelő kívánta. A könyvek árát a terjedelem szabta meg, de Ungnád úgy rendelkezett, hogy az arra rászorulóknak ingyen kapják a kiadványokat, hogy a Joel-proféciaának megfelelően, a szolgálkhoz és szolgálókhoz is eljussanak. A könyvek egy részét a déli határon birtokos urak rendelték meg alattvalóik számára. Az ifjabb Frölich leírja egy üzleti tárgyalását Zrínyi Miklóssal. Zrínyi egy ládányi könyvet bekötve rendelt Bécsből, s az átvételkor Frölich kérte a kötések árát. „Was khalte ... ungrische Antwort er der wegen schimphlich gegeben” – panaszkolt Frölich Ungnádnak. És az egész vállalkozást nagy összeggel támogató nagyúrtól a 12 tallért végül nem tudta behajtani.

A küldetéstudat és a gyakorlatiasság szerencsés találkozása jellemezte az egész vállalkozást, akár ártámogatás, akár a terjesztés ügyének szervezésében. Mindenütt megtalálták a legmegfelelőbb embert, aki felelősséggel és önállóan vitte tovább az ügyeket. Az intézmény egyre nagyobb feladatokat vállalt, Litvánia és Moldva nyelvterületét is hatókörükbe kívánták vonni. A legnagyobb problémát a megfelelő szakemberek fölkeresése jelentette, mind a fordítók, mind a nyomdászok esetében. Tudunk róla, hogy 1563-ban Frankfurtban szerződtették például a kolozsvári származású Hans Ludvig Siebenbürger „Drucker-gesell”-t, aki a cirillikában való jártasságát nyilván a brassói vagy szebeni nyomdában sajátította el, majd európai vándorútra kényszerült, mert az erdélyi nyomdák ezekben az években éppen csak vegetáltak.

A fordítóktól különösen nagy fölkészültséget kívántak. Tudniuk kellett legalább a pontos megértés fokán latinul és németül (hogy a fordítandó művek

szövegét megérték), a szláv nyelveket pedig az önálló szövegformálás szintjén kellett használniuk. Mivel a délszláv népeknek ekkor még nyomtatott irodalma nem volt, ilyen fordítót találni nagyon nehezen lehetett. Mindehhez még a megfelelő teológiai iskolázottság is szükséges volt. Az elkészült fordításokat többen is ellenőrizték.

1561 nyarán a bécsi ágens, Frölich örömmel jelentette, hogy sikerült találnia egy minden szempontból alkalmas férfiút, a pannóniai Démétrioszt. E Démétriosz a már többször említett Torda Zsigmond és Tanner ajánlására került kapcsolatba a tübingeni vállalkozással. Olyan szereplője ő e századnak, akinek személyében éppen nálunk találkozott össze a keleti és a nyugati világ. Szülőhazájának Pannonia Inferiort mondják, hol szerbként, hol rácként szerepel. Gyerekkorban elkerült a havasalföldi vajda udvarába, ennek fiával Bizáncba és Khioszba látogatott. Ott jól megtanult görögül, és ezt a tudását azután Itáliában gyümölcösöztette, mert kódexeket másolt gyűjtők számára. Itáliai, padovai tartózkodása alatt ismerkedett meg Tordával. Később visszakerült a havasalföldi udvarba, és ura a nyugati diplomáciai nyelv elsajátítására a legközelebbi latin iskolába, Brassóba küldte. Itt Melanchthon kedves tanítványa, Valentin Wagner pártfogolta, és néhány év múlva ő ajánlotta tovább wittenbergi tanulóévei hűségese társának, Tordának jóindulatába, akivel Démétriosznak Padovában már amúgy is volt valamiféle kapcsolata. Az ő körükben ébredt fel az eddig csak az ortodox egyházzal kapcsolatban lévő, állítólag diakónusi tiszteet is viselő Démétriosz érdeklődése a nyugati kereszténység és a protestantizmus iránt. Torda meleg hangú ajánlólevéllel ellátva küldte őt tovább 1559-ben a Praeceptorhoz.¹⁰ Melanchthon boldogan fogadta házába, és úgy tekintete, mint a görög föld küldöttét, akivel, ha jót tesz, leróhat valamit abból az adósságból, amellyel Európa tartozik Görögországnak, valamennyi tudomány és művészet szülőhőnének. Egy nyár folyamán nemcsak dolgozószobájának volt vendége, ahol a keleti egyház ügyeit tárgyalták, de otthonának is. Ősszel aztán a nagy tervvel bocsájtotta útra, hogy a wittenbergiek üdvözlétével és a görög nyelvű Ágostai Hitvallással keresse fel a bizánci pátriárkát. Ezzel megvalósult volna az óhajtott kapcsolat a még romlatlan Róma előtti keleti egyház és a Rómától független nyugati kereszténység között. Démétriosz el is jutott Velencéig, tervezte is a konstantinápolyi utat, mert a Fuggerek könyvgyűjteményét gyarapító skót Henricus Scrimgernek ígért onnan kódexeket, de keleti útjából végül is nem lett semmi.

1561 tavaszán ismét Felső-Magyarországon találjuk Torda környezetében. Georg Tanner közvetítésével ekkor került kapcsolatba – mint minden szükséges ismerettel ékes férfiú – a tübingeni vállalkozással. A bécsi kör Frölich otthoná-

¹⁰ Démétriosz „Megalophrón”-t ajánlja Torda Melanchthonnak: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 11(1927), 82–83. Ismerteti Démétriosz múltját.

ban Tanner és mások jelenlétében Démétriosz fölkészültségéről alaposan meggyőződött. Démétriosznak határozott elképzelései voltak a további misszióról, így például az adott helyzetben nem tartotta időszerűnek azt az oroszok felé kiterjesztetni. Őva intett továbbá a liturgiai vagy éppen a bibliai szövegek újrafordításától, mert ez szerinte a keleti keresztények körében kedvezőtlen hatást érne el. Előterjesztette kívánságait is, például, hogy megbízatását Miksától óhajtáná, akit személyesen ismert, minthogy Ungnádék egzisztenciája, lévén ők is exulok, nem látszik számára megnyugtatónak. Követelése évi száz arany és ellátás volt. A választ javaslatára és az elkészült próbafordításokra Tordához kérte, mert ő közben Brassóba utazott a könyveiért, amelyeket segédletekül kívánt majd használni. A tübingeni munkaközösség nem volt nagyon elragadtatva Démétriosz fordításaitól, személyét illetően is voltak aggályok. Elhangzott az is, hogy voltaképpen egy „Sterzer” (tekergő), de 1561 októberében Tanner doktor és mások ajánlatára mégiscsak megbízták a munkával. Csakhogy Démétriosz ekkor már nem tartott igényt a nyugati pártfogókra. Élete új fordulatot vett, amelynek rugóiról nem lehetett fogalma a naiv Melanchthonnak, de elkerülte a figyelmét a tudós Ernst Benznek is. Démétriosz ugyanis – miközben mint „a görög föld szülötte”, a Praeceptor lelkes támogatását élvezte, és a keleti misszió őszinte szívű szervezőivel egyezkedett e vállalkozásban való részvételéről – már évek óta véd- és dacszövetségben állt a századnak még nála is változatosabb pályát befutó személyiségével, Jacobus Héraklidész Despotával.¹¹

Ez a nagystílú politikai kalandor talán Krétáról származott, kardjával és meggyerő egyéniségével eljutott a császári udvarba. V. Károly hitelesítette családfáját, amelyet a homéroszi hősökig vitt vissza, nevezetesen az *Íliász*ban szereplő Tlépolemoszig, aki mint Héraklész fia, szintén Héraklidész volt. A császár továbbá elismerte Héraklidész családjának Számoszhoz és Pároszhoz való örökös jogát, ha azokat valaki a töröktől visszaszerzi. A kalandor ezenkívül megkapta a császártól, és talán ezt becsülte a legtöbbre, mert nagyon szerette a ceremóniákat, a költővé koronázás jogát. Sűrűn élt is vele. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy Párizsban megismerkedjék a reformációval, hallgassa Melanchthont, s mint görög, élvezze annak csodálatát, valamint felhasználja ajánlóleveleit az európai udvarokban. Héraklidész hadtudományi munkájával, káprázatos nyelvtudásával, vagy egyszerűen elragadó egyéniségével mindenütt megkedveltette magát. Három évig vendégeskedett a lengyelországi udvarokban, például Jan Łaskinál is, majd Moldvába is meghívatta magát. Itt családfáját kiegészítette Sándor vajda feleségének fölmenő rokonságával, és ezen az alapon mindjárt mint trónkövetelő lépett fel. Addig is, míg görög szigeteit elfoglalhatja, megelégedett volna egy oláh vajda-

¹¹ Hans PETRI, *Jakobus Basilikos Heraklides, Fürst der Moldau, seine Beziehungen zu der Häuptern der Reformation in der Deutschland wie in Polen sowie seine eigene reformatorische Tätigkeit in der Moldau*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, neue Folge, 9(1927), 105–143.

sággal is. Hanem ezt már Sándor vajda is megsokallta, és fölmondta a vendégarátságot. Erre Héraklidész „egészsége helyreállítására” Brassóba menekült. Valentin Wagner csodálta a Melanchthon-tanítvány igazi görögöt, és a brassói nyomda két teljes ívpapíron kinyomtatta Héraklidész családfáját. Fölül a homéroszi hős, legalul a Despotával egy sorban a görög föld másik fia, a másik Melanchthon-tanítvány, Wagner iskolájának is egykor jeles növendéke, Héraklidész Démétriosz. Őt ugyanis kiváló erényei miatt adoptálta és testvérének fogadta, és megengedte neki, hogy a Héraklidák családi címerét használja, s aki így a családfán már a „Héraklidész Démétriosz” büszke néven szerepel. 1558-tól biztosan, de már talán korábban is szoros kapcsolatban voltak. Ez a kapcsolat a nyomtatott családfán most már ország-világ tudomására jutott. Ám nem csak a dicsőségben osztoztak: egy sötét téli éjszakán valószínűleg együtt kellett titokban elhagyniuk Brassót, mert a város két Héraklidészért se kockáztatta virágzó kereskedelmét Moldvával. Természetesen Felső-Magyarországon találtak ott-hont, Késmárkon Laszki Albert fogadta be a trónkövetelőt, Torda tárgyalt vele mint teljhatalmú megbízott, méghozzá egy személyben megbízottja Miksának és a Despotának is, ide-oda utazgatva.

Bécsből támogatták trónigényét, mert a homéroszi hősök e kései utóda aránylag keveset kért: mindössze ágyút, magyar katonákat és pénzt a felső-magyarországi uraktól. Cserébe viszont megígérte, hogy ha uralomra jut, Miksát királyukká választják, ő maga csak helytartója lesz. Erdélyt is megszerzi, valamint évről évre hűségesen lerója az adót marhában, állatbőrökben stb. Még vonzóbb volt az ideológia. Vállalkozását kezdettől keresztes háborúnak hirdette, amelynek következtében a törököt majd a Fekete-tengerig szorítja vissza. Moldova ugyanis a török vazallusa volt. Frölichnek egy kassai ismerőse mesélte, hogy ígéretet tett: „Wenn mir Gott zu dem Land verhilft, will ich diese Barbarei soweit als möglich aus meinem Reich verbannen.” Ezt pedig már – talán kissé merészen – egyenest az ortodoxiaellenes kijelentésnek vették, annál is inkább, mert Laszkinak megesküdött, hogy egész Valachiában a tiszta Evangéliumot akarja bevezetni, minden igaz hite miatt üldözöttet oltalmába fogad, bármely irányzat tagja is, és gondoskodik róluk.

Az első trónfoglalási kísérlet 1560-ban nem sikerült. Hogy Sándor vajda és a török bosszúját elkerüljék, Héraklidészt holtnak hirdették. A díszes temetési menet élén Laszki haladt, a Despota elrejtőzve várta végig saját temetését. Melanchthon ezalatt abban a nyugodt hitben élt, hogy küldeménye útban van Bizánc felé, Ungnádék pedig komolyan tárgyalnak Démétriosszal, aki akkor már javában adoptív testvére második hadjárata előkészítésében segédkezett. Erre 1564 őszén került sor. Héraklidész november 1-jén átlépte a határt, Vereckénél ediktumot adott ki. „Ad utrumque sumus parati et ad bellum et ad pacem” – jelentette ki kevélyen, talán utalással a II. pun háború előtt a karthágói tanácsban

megjelenő római követ szavaira. Ez nyilván nem a bojároknak szólt, hanem a nyugati ismerőseinek, vagy talán az utókornak. A trónfoglalás nem kis véráldozattal, de ekkor végre sikerült.

Tübingenben komoly reményeket tápláltak az új uralkodó személyével kapcsolatban, mert, amint láttuk, erre maga is adott némi alapot. Ungnád 1562 nyarán levélben fordult hozzá, és kérte, hogy támogassa tervüket, hogy a Biblia az ő alattvalóihoz is eljusson. Miksa pedig, aki a Despotában komoly partnert remélt, úgy látszik, külön személyt, aulicusát, Wolfgang Schreibert rendelte a cél szolgálatára. Minthogy új személy a nagy vállalkozásban, a legszükségesebbeket el kell mondani róla.¹² Családi neve tulajdonképpen Kochaim volt, ősei pozsonyi és pesti polgárok, apja többször is Pécs város bírója volt. A marhakereskedelemből tisztos vagyona tett szert, de még több volt a kinnlevősége. Adósai között volt Szapolyai János és az érsek, Várdai Pál, sőt debreceni polgárok is. Fia, minthogy Pécs is, Pest is elveszett, vagyontalan volt, aki csak fizetéséből élt. Jól tudott nyelveket, ezért tolmácsként működött a magyarországi hadjáratokon Leonhard Fels, Salm és Castaldo mellett. Mint a király megbízottja többször is járt Szigetvárt. Arra, hogy 1562-től Miksa az Ungnád–Héraklidesz-ügyet rábízta, Zrínyinek Nádasdyhoz írott leveléből következtethetünk. „Scimus ... Srayber perpetuo occupatum esse in arduis negotiis quae concernunt bonum ac commodum totius reipublicae Christianae.” Az egész kereszténység javát szolgáló fontos ügy csakis a tübingeni vállalkozás lehet, amelyből Zrínyi is alaposan kivette a részét. Schreiber pedig „perpetuo” ebben ügyködött. 1552 szeptemberében Prágában átvette az utasítást, amely Miksa különmegbízottjaként bizonyos ügyben a Despotához rendelte. Schreiber ugyanakkor Frölichnek is írt az előtte álló útról, s e levelében figyelemreméltó dolgokat olvashatunk. Kéri Frölichet, hogy néhány láda cirill könyvet egyenesen Debrecenbe küldjön, mert, mint írja, a nagyvásárok miatt ott van annak a legjobb helye, oda jönnek az oroszok is, a rácok is Temesvárról meg Zimonyból. Küldjön azonkívül egy teljes sorozatot minden kiadványukból, az árjegyzéket is mellé, mert Debrecennél jobb helyet e lerakat céljára nem ismer. Kéri, hogy mindezt írja meg Ungnádnak, emlékeztetve arra, hogy ezt már megbeszélték. A könyveket pedig címezze a lelkész és a bíró kezéhez, kikkel átutaztában ő maga ezekről beszélni fog, és megadja a legszükségesebb utasításokat a terjesztésről.

Schreibernek ebből a Frölichhez intézett leveléből nyilvánvaló, hogy amikor a missziós munka tervét már Moldvára is kiterjesztették, akkor ehhez újabb hídfőállás kiépítését látták szükségesnek, mert ezt a távolságot Bécsből már nem lehetett áthidalni. Ez az új támaszpont pedig Debrecen lett. Itt nem csak az Andrásházi vásárra irányított ládák célba juttatásáról volt szó, hiszen azt elintézhettek.

¹² Martin KRIEBEL, *Wolf Schreibers Mission im Europäischen Südosten in der Mitte des 16. Jahrhunderts*, Südostdeutsches Archiv, 2(1959), 18–42.

ték volna, ahogyan eddig is tették, a derék debreceni kalmárok: Gergely deák, Szécsi Mihály és társaik. Ezért még nem kellett volna magának Schreibernek Debrecenbe utaznia. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az egész ügy további sorsát tették le a debreceni lelkész és a főbíró kezébe. Schreiber Prágából Bécsbe utazott, Frölichtől átvett néhány cirill és latin nyelvű nyomtatványt, majd Tokajt és Debrecenre épp az András-napi vásár idején útba ejtve, 1562 decemberében megérkezett Szebenbe. Innen folytatta útját a Despotához, ahová az év utolsó napján meg is érkezett. Másnap, január elsején átadta Miksától hozott megbízólevelét és Ungnád levelét is, amit ő közvetített, végül előterjesztette jövetelének célját. Nevezetesen, hogy a tiszta Evangélium terjesztése érdekében küldjön a Despota Tübingenbe olyan írástudókat, akik jól ismerik az itt használatos írást, hogy az ő nyelvükön is megindulhasson a nyomtatás. Ha azonban inkább ő maga kívánna nyomdát fölláttatni, ahhoz is megadnak Tübingenből minden segítséget. Héraklidész röviden válaszolt: nem az ő dolga, hogy a nyomda ügyében tárgyaljon, mert vannak kereskedők és könyvárusok, és ha szükségét érzi, majd gondoskodik is róla. Egyébként más dolog az, ha valaki nyomdász, és megint más, ha követ.

A kihallgatás alatt a Despota előszobájában tartózkodott Ferdinánd két állandó szolgáltra odarendelt követe, Szentgotthárdi Márton és az eperjesi Johann Bels. Ezek a rövid fogadás után faggatni kezdték Schreibert jövelele céljairól. Hamarosan kiderült, hogy a bécsi vagy a prágai udvarból a szokásos, Krakón át vezető út helyett Schreiber az ellenséges Erdélyen át érkezett. Ezzel gyanússá vált személye és jövelelele célja is. Megmotozták és megtalálták nála János Zsigmond irományát, amely valamiféle útlevél volt a szultán udvarába. Találtak még nála titkosírással írt levelet Csáki Mihálytól, az erdélyi kancellária vezetőjétől. Ferdinánd követei is, Héraklidész is valami praktikát sejtettek Schreiber útja mögött, ezért a Despota a követet tüstént vasba verette, és, hogy jó pontot szerezzen a szultánnál, egyenest Konstantinápolyba küldte.

A Despota türelmetlensége és ingerültsége több szempontból is érthető. Uralma ingatagságát jól érezte maga is. Reformterveit – ha egyáltalán komolyan gondolta azokat – protestáns püspökével, a lengyel Lissinskivel együtt elsöpörte a népharag. Bázei titkára, Oratio Curione anabaptista állama is csak ábránd maradt. Héraklidésznek, aki most már uralmát megszilárdítandó a régi hithez húzott, kisebb gondja is nagyobb volt az új hit sajtótermékeinek terjesztésénél, kivált, ha terjesztőjük oly kétesnek látszó személy volt, mint Schreiber. Ráadásul mindez január 6-a előtt történt, amikor is Vízkereszt ünnepét Szucsavában nagy ceremóniával ülték meg, a Despota hatalmának fényét hangsúlyozandó. Héraklidész palotájából gyalog a Szucsava folyóhoz ment. Elöl vitték a jogart, kardját, koronáját és két arany pálcát. A folyónál a papok elvégezték a szertartást, Héraklidész fejére tették a koronát – mindezt Krisztus megkeresztelésének emlékére és az ő ural-

mának üdvére –, majd a Despota lóra szállt és így tért vissza a palotába, ahol folytatódott az ünnepség. Ennek a demonstratív ünnepségnek az előkészületeit zavarta meg a boldogtalan tübingeni követ. Érthető, hogy az ingerült Despota olyan gyorsan eltakarította az útból, aminő gyorsan csak lehetett.

Schreiber tragikus végű követségét és a vízkeresztünnepségeket Ferdinánd rezidensei aznap jelentették Bécsbe, és egyúttal kérték éberségük jutalmát, a hűtlenségbe esett Schreibernek tudomásuk szerint Erdélyben lévő vagyonát. Ferdinánd válasza az volt, hogy Schreiber méltán jutott ilyen sorsra, mert nem az ő utasítására indult útnak – ez igaz is volt –, vagyon pedig nem maradt utána, még annyi se, hogy a hitelezőit ki tudják elégíteni. Schreibert Konstantinápolyban is kihallgatták, ott is azt vallotta, hogy keresztény könyvek kinyomtatása ügyében járt Moldvában; Erdélyi útjáról Miksa nem tudott, azért ment arrafelé, mert onnan jobb az út Szucsavába. Ezt vallotta azután is, hogy megkínózták. Az ítélet: lefejezés, de előtte kezét-lábát levágják, majd holttestét a tengerbe vetik. Végül kegyelemből mégis a Galata börtönbe került, ott töltött egy évet testi-lelki gyötrelmek között. Melankóliába esett és hosszú lábadozás után 1565 nyarán térhetett haza Miksa – akkor már magyar király – közbenjárására. Az utolsó híradásai a következő év telén Stuttgartból és Augsburgból származnak. A württembergi herceggel levelezett fogsága élményeiről, ahová egy ügy önzetlen szolgálatában, csak saját érdekeiket néző kalandorok és udvaroncok önzése folytán jutott.

E szerencsétlen sorsú követ vallomásaiból igen fontos következtetésekre juthatunk. Erdélyi útja miatt került bajba, amelyről állhatatosan azt vallotta, hogy Miksa nem tudott róla. De hát akkor miért és hogyan került Erdélybe, ami minden szenvedésének oka lett? Nem is magamagának kereste a bajt, ahogy azt Ferdinánd gondolta. Valószínűbbnek látszik, hogy Tübingenből vagy esetleg Debrecenből szervezték így az útját.

Szebenben a szász székek királybírája, Haller Péter egyik támogatója volt Ungnád nagy művének. A szász székek számadáskönyvében szerepel is, hogy Schreiber átutaztában, december 21-én anyagi támogatást kapott útjához. Hogy holmijai között Csáki Mihálytól származó titkosírásos levél volt, azt magyarázhatnánk azzal, hogy apja is, ő is személyes kapcsolatban állt vele már korábban. Különös azonban az az értesülés, hogy a Despotától visszatérve Törökországba készült. Mindaz, amit követsége előzményeiről és céljáról tudunk, egyetlen következtetést enged meg: azt, hogy Ungnád immár elérkezettnek látta az időt az igazi föladat, a török misszió megvalósításához. Az út pedig a nagy célhoz Debrecenen át, a debreceni lelkész és a főbíró segítségével vezetett.¹³ Ők közvetíthették a várossal

¹³ KOSTREŇČIĆ, *i. m.*, V, 107.. Méliusz is, a debreceni bíró, Balázs deák is egy időben voltak Wittenbergben Ungnáddal. (STÖKL, *i. m.*, 193), ahol a vállalkozást bonyolító debreceni, kassai, szebeni és brassói kereskedők névvel szerepelnek.

ezekben az években különösen jó viszonyban lévő uralkodó, János Zsigmond udvarába, de talán a kancellária vezetőjéhez is ők juttatták el a kérést a továbbutazáshoz szükséges támogatólevél megadására. Nem is rajtuk múlt, hogy a terv nem valósult meg.

Az ortodoxia és reformáció viszonyát tárgyaló tanulmányokban ez a történet mindig elmeséltetik. Én itt most két olyan részletét ragadom ki, amelyre eddig nem figyeltek. Az egyik a Tübingen–Szeben kapcsolat. Schreibert ugyanis azért küldte a Portára a Despota, mert nála a törökökhöz címzett irományokat találtak, amelyeket Szebenben vett át. Erről a kitérőről Miksa sem tudott. Vagyis Ungnádék ezt a moldvai utat használták föl arra, hogy a missziót megpróbálják végre a törökök felé is kiterjeszteni. A másik figyelemreméltó jelenségsorra csak következtethetünk. Ez a Héraklidész lelkében lejátszódó változások nyomon követése. Ortodox hitben és környezetben nevelkedett, de nyitott, eleven szelleme képessé tette arra, hogy a tudományban és a hitben is befogadja az újat. Amíg Közép-Európában volt, hasonult a környezetéhez, őszintén hitte, hogy a jó ügyet szolgálja. Amint azonban visszakerült a keleti környezetbe, az visszahúzta magához. Nemcsak szorongatott helyzete – az is –, de ősi hite, a ceremóniákhoz való ragaszkodása vitte őt oda vissza. Az angyaloktól nyert koronával, Vízkeresztkor mint autokefál uralkodó született újjá.

Végtelenül leegyszerűsítve a kérdést, ennyit mondhattunk a 16. századi magyarországi protestáns misszióról. A valóság ennél sokkal áttekinthetlenebb. A hitterjesztés kérdése sokszor kapcsolódott nagyhatalmi érdekekhez. Függvénye volta bécsi–konstantinápolyi manővereknek és a marhakereskedelemnek is. De ezek csak a lehetőséget, a keretet adták egy ideológia vagy annál is több, a hitbeli meggyőződés terjesztéséhez.

A 15. század közepén Kapisztrán János is elment az erdélyi románok közé, hogy őket a nyugati egyház számára megnyerje. Kétffrontos harcot kellett vívnia, „Szküllá és Kharüdisz” közé került. A földesurak ugyanis minden módon akadályozták a térítést, így akarták jobbágaikat megkímélni az egyházi adóterhektől. Korszakunkban mindenütt a társadalom vezetői kezdték el a missziót. Ugyanaz a protestáns meggyőződés vezette a földesurakat és a városi magisztrátusokat is. És a 16. században nyomát sem találjuk e kérdésben a nemzetiségi ellentéteknek.

Az erdélyi románságba kezdetben fölülről és kívülről igen nagy kíméletes-séggel plántált reformáció nem a kívánt irányba hatott. Amint ugyanis papjai valamelyest is képzetebbek lettek, és az addig gazdátlan nyáj is egyházba szerveződött, mintha fölismerték volna hovatartozásukat. Az elveszett juh hazatalált: a keleti egyházba. És ugyanez a folyamat figyelhető meg az egyes ember lelkében, amint az Héraklidész Despota esetében látható.

A török misszió gondolatát a 16. században Erasmus fogalmazta meg úgy, hogy közéjük menve, nyelvüket, szokásaikat átvéve kell őket megnyerni az ő

nyelvükre lefordított Evangélium számára. A gondolatnak Melanchthon lelkes propagálója volt. Az ő tanítványai, a bécsi professzor Georg Tanner, a magyar Torda Zsigmond, a szász Valentin Wagner, Szeben és Debrecen lelkészei próbálkoztak a megvalósítással. Az együttműködés példásan ment, és egészen mesterük nyomában jártak akkor is, amikor ezt valamelyest a valóság talaja fölött tették. A valóságos helyzetet Hans Ungnad mérte föl, mert kapcsolata volt saját délszláv jobbágyaival és kényszerűségből a törökökkel is. Az ő vállalkozása során fogalmazódott meg először, hogy a cirill kiadványok terjesztése nehezen megy. A megtorpanást láttuk Erdélyben is. Démétriosz diakónus jól ismerte a valódi helyzetet, amikor figyelmeztette a munkatársakat, hogy az oroszok felé korai még a tervezés, és a liturgikus szövegek megszokott formáján sem tűnnek változtatást a keleti hívek.

A misszió gondolata nyugaton merült föl, ahol Erasmus és Melanchthon könyvtárszobáiban a keleti egyházzal az egyházatyák alapján alkottak véleményyt. Nem tudták, hogy a századok óta megmerevedett ortodox egyház híveinek a személytelen misztikum élményét nyújtja, de tőlük intellektuális részvételt nem kíván. Ahogyan ezért ebből az egyházból nem nőhetett ki a reformáció, ugyanúgy ott tért hódítani sem tudott.

(1988)